

Тема. Тоталітарні деформації української ментальності 20–30-х рр. ХХ ст.

1. Українські землі після Української революції 1917–1921 рр.
2. Ментально-цивілізаційний вимір російської окупації та більшовизації України.
3. Колективізація та Голодомор як ментальна травма українського народу.
4. Зміни у звичаєвих традиціях та обрядовості під тиском влади.
5. Боротьба радянської влади проти релігії як виразу української ментальності.
6. Більшовицька політика коренізації та її вплив на українську ментальність.
7. Маргіналізація українського суспільства в інтер'єрі тоталізації, репресій та голодоморів.
8. Радянська ментальність і культурна ідентичність в СРСР.
9. Західноукраїнські землі у міжвоєнний період:
 - а) у складі Польщі;
 - б) у складі Румунії;
 - в) у складі Чехословаччини.

Література

1. Білан С.О. Трансформація українського селянства (1929-1939 рр.). Ніжин : ПП Лисенко, 2014. 456 с.
2. Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М. Голодомори в Україні 1921-1923, 1932-1933, 1946- 1947, Київ : Вид-во М.П. Коць, 2000. 290 с.
3. Дровозюк С.І. Руйнування духовності українського народу під час голоду 1932-1933 рр.: Історіографічний аналіз. URL: ena.lp.edu.ua:8080/handle/ntb/9401
4. Киридон А. Ментальні імперативи українського суспільства: «зсув парадигм» в умовах утвердження тоталітаризму. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. Збірн. наук. праць. Вип. 15. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Рівне, 2009. С. 16-19.
5. Конквест Р. Жнива скорботи: радянська колективізація і голодомор. Київ : Либідь, 1993. 384 с.
6. Конквест Р. Роздуми над сплюндрованим сторіччям. Київ : Основи, 2003. 371 с.
7. Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. У 2 кн. Київ : Темпора, 2013. Кн. 1. 504 с.; Кн. 2. 628 с.
8. Кульчицький С.В. Сталінська диктатура в період другого комуністичного штурму (1929-1938 рр.). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2012. №12. С. 118-134.
9. Сергійчук В. Голодомор 1932-1933 років як геноцид українства. Вишгород : ПП Сергійчук М.І., 2015. 260 с.
10. Снайдер Т. Криваві землі: Європа між Гітлером і Сталіним: монографія. Київ : Грані-Т, 2011. 242 с.
11. Субтельний О. Україна: історія. Київ : Либідь, 1990. 620 с.
12. Шпорлюк Р. Імперія та нації. Київ : Дух і Літера, 2000. 354 с.
13. Юрій, М., Алексієвець А., Калакура Я., Удод О. Україна ХІХ - початку ХХІ століття: цивілізаційний контекст пізнання. Тернопіль : Астон, 2012. Кн. 2. 460 с.

1. Українські землі після Української революції 1917–1921 рр.

Головною причиною згасання Української революції стала російська окупація України і насадження більшовицького режиму, який привніс в український простір чужу цивілізацію. Водночас західноукраїнські землі теж набули статусу окупованих: Галичина і Західна Волинь – Польщею, Буковина – Румунією, а Закарпаття – Чехословаччиною.

Почався новий етап маргіналізації суспільства і деукраїнізації, який на теренах УСРР супроводжувався травмуванням ментальності українського народу шляхом експропріації приватної власності, насильницької колективізації села, голодоморів 1921-1922 та 1932-1933 рр., масових репресій, зміни генофонду України, насадженням комуністичної ідеології і совкової свідомості.

Паралельно пропагувалась так звана «советська цивілізація», ключовими цінностями якої мали слугувати марксистсько-ленінська свідомість, інтернаціоналізм, советський патріотизм, колективне мислення.

На практиці процвітали ігнорування прав і свобод громадян, бездуховність, безбожництво, псевдосправедливість, патерналізм, деградація особистості, психологія рабства, кар'єризм, бідність, корупція, контрабанда, злочинство та ін.

Великим і жорстоким випробуванням ментальності українців стала Друга світова війна, яка нанесла їм глибоку морально-психологічну травму, призвела до мільйонних втрат нації, засвідчила нові форми національного руху опору гітлерівському та сталінському режимам.

Советська окупація та інтеграції до складу СРСР у 1939 р. Галичини, Волині, Буковини і Закарпаття, попри насильницький характер, супроводжувалися збиранням українських земель в одній державі, закладанням основ для повернення до соборності.

Незважаючи на численні перепони з боку російського Тимчасового, а за ним і Советського уряду (Раднаркому), процес відбудови Української держави повільно, але неухильно рухався вперед.

Однак 4(17) грудня 1917 року Раднарком надіслав українській Центральній Раді дипломатичну ноту з принизливими ультимативними вимогами до української сторони. При цьому зазначалося, що в разі неохочення протягом 40 годин позитивної відповіді, Раднарком буде вважати себе у стані війни із Центральною Радою.

Негативна, і цілком слухна, відповідь Генерального Секретаріату на ноту петроградського уряду автоматично потягла за собою, згідно зі змістом ноти, виникнення стану війни між советською Росією й Українською Народною Республікою, що почалася вже у грудні 1917 р..

Росія почала війну проти України, як суверенної держави. Воєнні дії тривали з перемінним успіхом, однак більшовицька сторона виявилася сильнішою і на осінь 1920 року російська Червона Армія окупувала переважну більшість території Української Народної Республіки (УНР), установивши на ній жорстокий окупаційний режим. Український уряд, щоб не потрапити в полон,

евакуювався за кордон.

Анексія території УНР відбувалася винятково силовим шляхом у супереч міжнародному праву. Всі «уряди» Советської України були маріонетковими. Тільки завдяки мільйонній грубій військовій силі Червоної Армії, яка була сформована російським советським урядом у Росії з росіян (85 % її національного складу на 1921 рік становили росіяни) під командуванням більш як 50 тисяч офіцерів колишньої російської царської армії, вдалося придушити український національно-визвольний рух 1917-1921 років.

До речі, у переписці В. Леніна і його соратників постійно вживався термін «окупація України». Демагогічно проголошуючи «право націй на самовизначення аж до відокремлення», В. Ленін і його оточення насправді виступали проти існування національних держав.

На VIII з'їзді РКП (б) 18-23 березня 1919 року в Москві один з лідерів більшовиків Г. П'ятаков заявив: «Самовизначення націй – це беззмістовне гасло. Від нього ми з божою допомогою відмовилися. Чи можемо ми допустити, щоби форма існування пролетарсько-селянської України могла б визначатися винятково і незалежно трудящими масами України? Звичайно, ні».

2. Ментально-цивілізаційний вимір російської окупації та більшовизації України

Російсько-більшовицька окупація України призвела до знищення національної державності і насадження тоталітарного режиму, політика якого спрямовувалась на комунізацію всіх сфер суспільного життя та формування так званої «советської цивілізації».

Оскільки ця проблема безпосередньо пов'язана з ментальністю, видається доцільним хоча б стисло зупинитися на самому понятті «радянська цивілізація», з'ясувати чи має воно право на існування.

Почнемо з відповіді на питання про те, чи була радянська цивілізація продовженням російської чи чимось іншим, самостійним. Тут, так само, як, наприклад, спадкоємність новоевропейської цивілізації стосовно середньовічної, чорно-білі дефініції недоречні.

Найочевидніший мотив спадковості радянської цивілізації від російської – це імперська традиція. Як відомо, і пролетаріат, і буржуазія не входили у традиційний середньовічний ментальний простір російської імперії. Але після більшовицького перевороту місце православного монарха посів обожнюваний вождь, ідею всесвітньої православної імперії змінила ідея світової революції тощо – нова структура асимілювала все.

Пролетаріат, як провідник в «есхатологічний рай» посів місце вибраного народу, а буржуазія відповідно до нового світового порядку посіла місце, що відповідало середньовічному дияволу, яке на тлі безбожної індустріальної епохи виглядало анахронізмом.

Так, структура культурної системи, не змінивши своєї суті, модернізувалася і забезпечила собі історичний ресурс ще на 70 років.

При цьому відновилися і всі атрибути імперського патерну: ізоляціонізм у поєднанні з нестримною агресією, своєрідним імперським інтернаціоналізмом,

що передбачав злиття всіх націй в єдності.

Секрет привабливості комуністичної ідеї, за всієї її казковості, утопічності, абсурдності і несумісності ні з історичним, ні з буденним досвідом, варто шукати в тому напівприхованому магніті, який корениться в людській ментальності і направляє у бік есхатологічного кінця історії як точки зняття всіх протиріч і досягнення «раю».

Радянська імперія стала своєрідним зняттям, в гегелівському розумінні, всього досвіду імперських ідеократій (тобто влади, заснованої на засадах загально-національних консолідуючих ідей з високим рівнем їх спонукальної і регулятивної потужності) і тому цивілізаційний уклад СРСР був надзвичайно еклектичним.

Здавалося б, у цій радянській еклектиці змішалось все, що тільки можна: від рабовласництва до державного капіталізму, від атеїзму до великої кількості напівпридушених релігійних традицій тощо.

Марксистські доктрини, що замінили і філософію, і релігію, і науку, виявилися вивернутими навиворіт: до прикладу, не економіка визначала політику (як це мало би бути за К. Марксом), а навпаки.

Але все це, як не дивно, зберігало відносну життєздатність упродовж довгого, за сучасними мірками, часу.

Глибинним стрижнем, навколо якого будувала свої радянська імперія, був феодалізм. Причому, феодалізм трактується тут не у традиційному марксистському дусі. Інакше кажучи, феодалізм – це не економічний уклад, а стан душі. І цей стан душі історично обумовлений.

Пакет програм великого суспільства виявився насунутим на архаїку грубо, криво і жахливо. У результаті народилася внутрішньо суперечлива цивілізація. Звичка жити у стані патологічно непереборної роздвоєності і культурної свідомості викликає до життя протиріччя і порядок сил, які ця свідомість не помічає.

Так, СРСР як держава – це більше ніж держава. Це не соціальний інститут, а сакральна інстанція, природа якої глибоко двоїста.

З одного боку, це надавання благ, джерело і гарант космічного порядку, ініціатор будь-яких соціальних зрушень, а з іншого – злодій і грабіжник, що приносить численні біди і проблеми.

Вона – постійний адресат цілком заслужених народних прокльонів, але при цьому все, що говориться і робиться від імені держави.

Державні інтереси або те, що за них видається, не прийнято критикувати і піддавати сумніву.

В ім'я держави можна вбивати, гвалтувати, безкінечно брехати тощо, оскільки самоцінність держави апріорна і незаперечна.

Усе це виливається у страх архаїчної людини перед соціальним хаосом, протиотрута проти якого лежить винятково у волі деспотичної Держави.

Поняття держави в масовій свідомості слабо відділяється від таких понять, як країна і суспільство. Уже одне це говорить про те, що держава не просто основний інститут імперського суспільства.

Державі прощається все, оскільки без неї видається неминучим миттєве

скочування у трясовину варварства.

І справді, варто державі послабитися і, звідки не візьмись, з'являються хмари внутрішніх варварів – дикунів, розбещених благами цивілізації, але які не бажають і не спроможні працювати для розширення її ресурсу. Золоті часи для варвара наступають тоді, коли його варварська поведінка не припиняється, а санкціонується державою. Орди катів, мародерів від НКВС – це ті самі бандити, варвари, що почепили погони, вдало узгодивши тим самим свою варварську стратегію з вищою метою держави.

З варварською стихією, що вирвалася на волю після падіння самодержавної монархії, могла впоратися тільки держава сталінського типу, яка ставила до стіни і гноїла в таборах за колоски, за необережне слово, за вкрадену гайку, за спізнення на роботу.

В очах тих, хто, не будучи варваром, потрапив у ці жорна, цьому державному злодійству немає і ніколи не буде виправдання.

Перемістившись із вчорашнього дня в позавчорашній, радянська цивілізація стала надбанням історії. Список парадоксів, протиріч і еклектичних нагромаджень в її просторі невичерпний.

Ключем до розгадки може бути аналіз тих глибинних архаїчних прошарків ментальності, які були актуалізовані в еклектичному бульйоні радянського світогляду, злочинності проти людства, і у першу чергу – проти українського народу.

Після окупації і силового встановлення радянської влади в Україні перед більшовиками постало питання про зміну менталітету українців відповідно до окупаційного режиму.

Паралельно потрібно було сформувати свій образ влади й утвердити її, що вона поступово вже робила, починаючи з жовтня 1917 року. Для розв'язання цих проблем більшовикам довелося вирішувати кілька завдань.

По-перше, становлення нових сценаріїв влади, покликаних відбивати не тільки єдність суспільства і влади, але й торжество революції, яка «втілила ідеї свободи, рівності і братства».

По-друге, необхідно було сформувати новий тип свідомості, де процеси ідентифікації і рефлексії – важлива складова понять «радянська влада» і «радянський народ».

По-третє, необхідно було впровадити у свідомість суспільства ідею невідворотності перемоги більшовиків у жовтні 1917 р., створити нову соціокультурну базу для «єдності» суспільства і влади, довести потребу класової боротьби з метою подолання соціокультурного розриву епох.

Реалізація цих завдань могла здійснитися через єдину ідеологію, терор і нову радянську культуру, за допомогою якої можна було впливати на емоційно-чуттєві, ірраціональні початки суспільної свідомості.

Ідеологія трактується як складова суспільної свідомості, пов'язана з її спрямованістю на досягнення мети, і на формування системи цінностей. Ідеологія зміцнює зв'язки в соціумі на ментальному рівні і, головне, майже необмежено розширює соціальну групу, в якій людина відчуває себе своєю.

Будь-яка ідеологія значною мірою ірраціональна, оскільки спирається не

тільки на суспільний досвід, але, перш за все, на систему цінностей, яка не може бути об'єктивною, а також – на суто ірраціональні елементи, котрі є об'єктом віри.

Ідеологія створює ментальну єдність, засновану на спільній системі цінностей, а ментальна єдність – взаємно узгоджену спрямованість активності членів соціуму.

Рівень цієї узгодженості визначається рівнем тоталітарності на добре організовану армію. Чим вищий рівень тоталітарної ідеології, тим більше вона обмежує поле свободи людини в соціумі.

Тоталітарні ідеологічні практики створюють ситуацію інтелектуального рабства - неспроможності до роздумів і несумісності з будь-якою формою інакомислення.

Ретранслятором такої ідеології став створений більшовиками новий владний інститут – комуністична партія. Сам тип масової партії був запозичений на заході. Але там цей інститут був організаційною формою, який забезпечував зв'язок між державою і громадянами: голосуючи за ту чи іншу партію, вони виражали свою думку про бажану для них уданий момент державну політику.

Полум'яні більшовики-революціонери, захопивши владу, не задумуючись, знищували класових ворогів, «контрреволюціонерів» усіх різновидів, залишаючись впевненими у вірності і навіть законності своїх дій. Ними керувала «вища цінність», порівняно з якою цінність життя окремої людини була просто незначною.

КПРС, що виступала на різних етапах під різними назвами, від початку претендувала на владну монополію при цілковитій незалежності від народного волевиявлення і неучасті в політичній конкуренції – усі її можливі суперники після захоплення більшовиками влади були насильницькі знищені.

Вона легітимізувала себе не виборами, а як колективний транслятор «єдино правильного вчення».

Це «оцерковлення» партії почалося ще до Й. Сталіна, але завершилося саме у сталінську епоху, коли влада вождя стала єдиною і недоторканою. Цю взаємодоповнюваність партії й особистості свого часу вловив В. Маяковський: «Партія і Ленін - близнюки-брати»; «Ми говоримо Ленін - розуміємо – партія, ми говоримо «партія» – розуміємо «Ленін».

Однак при В. Леніні фігура вождя ще не була недоторканою. Резолюція Х партійного з'їзду (1921) «Про єдність партії» обмежувала внутрішньопартійну демократію заборонаю на утворення фракцій, але не згортала її.

У цьому відношенні більшовицька влада за два десятиліття пройшла столітній шлях московських Рюриковичів, завершивши його власною «опричиною». Але Іван Грозний мав можливість виступати і діяти від Бога. Й. Сталін виступав і діяв від імені совєтської влади і її ідеології.

Для керівництва країною потрібна була владна структура, яка б стояла над ними і пронизувала їх. Без такої структури, враховуючи атеїстичний світогляд більшовиків і багатоконфесійність у СРСР, вони не могли нав'язати свою надконфесійну ідеологію. Без такої структури тоталітарний режим був би не в

зможі створити нову еліту, спроможну замінити колишню дворянську і забезпечити спадковість влади, яка відмовилася легітимізувати себе відомими світу методами – іменем Бога, юридичним законом або виборною (і теж узаконеною) процедурою.

Але все це не знімає питання про те, чому більшовикам вдалося легітимізувати саме партію. Факт оголошення себе колективним Служителем загального історичного закону сам по собі нічого не пояснює, якщо невідомо, чому багато людей виявилися сприйнятними до таких декларацій. Цілком очевидно, що не обійшлося тут без втручання у **ментальність**.

Для того, щоб комуністична ідеологія перетворилася на віру, в неї повинні були повірити.

Безпрецедентні масштаби насильства й ідеологічного примусу також пояснюють не все. Вони не пояснюють, яким чином і чому небагаточисленна організація революціонерів, яка мало ким сприймалася серйозно, змогла не тільки захопити владу, але й консолідувати навколо себе мільйони людей, готових здійснювати насильство над мільйонами своїх співвітчизників.

В історії важко знайти аналог подібного владного інституту. В певному сенсі сама історія поверталася до своїх витоків: більшовицьку партію можна розглядати як далекого політичного нащадка царського роду, але сформованого не за кровно-родинним, а за ідеологічним принципом.

Цей колективний володар, як і царський рід, був єдиним джерелом, з якого рекрутувалися правителі всіх рангів у центрі і на місцях. Щоправда, партійний «рід» постачав не тільки «царів», але й управлінські кадри всього державного і господарського апаратів, а також мав певну базу в особі рядових членів партії. Крім того, після відносно недовгих внутріпартійних розбратів йому вдалося забезпечити у своїх рядах «монолітну єдність» під загально визнаним сталінським керівництвом. Не було в нього проблем і з радами – вони були поглинуті партійним «родом» і ніякої конкуренції скласти йому не могли.

Радянська влада – це те, чого ніколи не було, з тієї простої причини, що ради (совєти) виступали лише інструментом («приводним ременем») у руках партії, яка наділила себе всією повнотою влади.

Це робило її сильнішою і ефективнішою структурою порівняно з її віддаленим інституціональним попередником. І тим не менш стійка сакралізація такого штучного родового утворення, що представляла меншість населення, сама по собі – на відміну від природної сакралізації князівського роду – була неможлива.

Джерело здвоєної сакралізації комуністичної партії і її вождя варто шукати не тільки в династії Романових, але й в ординських традиціях.

Його джерелом став особливий стан суспільства у сталінську епоху, коли широкі верстви населення форсовано виривалися зі старої культурної традиції, залишаючись значною мірою її носіями.

Звичайно, це не могло не вплинути на зміну менталітету населення як у всьому Радянському Союзі, так і конкретно в Україні, тим більше, що комуністична партія на чолі зі Й. Сталіним була повним господарем і на території останньої.

Не заперечуючи на словах проти існування в Україні «самостійної» або союзної радянської республіки, партійна олігархія рішуче перешкодила спробам нечисленних українських лівих сил організуватися в самостійну партію. Компартія України була побудована як частина монолітного цілого, хоч формально мала свій Центральний комітет, право на проведення своїх з'їздів, вибори заздалегідь погоджених керівників. Московське керівництво з підозрою ставилося навіть до власних партійних комітетів в Україні, особливо до Центрального, час від часу змінюючи його склад і лідерів за звинуваченням у «націонал ухильництві».

3. Колективізація і Голодомор як ментальні травми українського народу

Більшовицько-комуністична партія, її ідеологічна програма побудови «нового суспільства і нової людини» несе всю відповідальність за ту трагедію і геноцид українського народу, який нею був організований у 20-30 рр. XX ст.

Саме геноцид став тією основоположною причиною, яка призвела до деформації українського етнічного і національного менталітету, його поступової більшовизації з усіма негативними наслідками.

Як відомо, ця трагедія найбільше торкнулася селянства, основного носія традиційного менталітету, що ніс у своїй основі загальнолюдську моральність і етичність. Як тут не згадати працю англійського історика Роберта Конквеста «Жнива скорботи: радянська колективізація і голодомор», де він вказує, що радянська влада робила все можливе, щоб знищити насамперед самосвідомість, стійкість та національний дух українського селянства.

Слушним видається зауваження С. Дровозюка з приводу більшовицького режиму, який відкрито проголосив одним з найголовніших своїх завдань докорінну зміну духовної сутності українського селянина, на що були спрямовані всі репресивні заходи.

Українське селянство було оголошене ворожим комуністичній владі саме як носій приватновласницької психології та джерело націоналізму, тобто тих соціально-психологічних властивостей, що були перешкодою для формування «нової людини».

Для розуміння причин та наслідків голодомору набуває актуальності питання про ментальний і духовний стан українського народу напередодні масового геноциду.

Зокрема, йдеться про духовні основи опору тоталітарному режимові. З яким рівнем духовності прийшов український народ до цієї трагічної межі? Чому не було опору, адекватного загрозі масового вбивства голодом? Адже українське селянство виступило зі зброєю проти політики воєнного комунізму. «Опору не відбулося тому, – зазначив В. Марочко, – що селян штучно поділили на бідняків, середняків і куркулів, зіткнувши між собою на «класовому фронті».

Аналізуючи співвідношення сил влади і українського селянства на той час, А. Коваленко писала: «Селянство було обезглавлене злочинною кампанією «розкуркулювання» і терору, яка забрала його здорове осердя, його мозок і силу. Позбавлене землі і худоби, обернене на безправних рабів, підступно

розколоте на «активістів» і «ворогів народу», на «колгоспників» і класово ворожих їм «індусів», паралізоване страхом, селянство було приречене у цьому двобой з тоталітарним режимом сталінщини». Хоча, на думку П. Ящука, на початку 30-х років «український селянин ще був носієм здорової християнської ментальності українського народу, котрої не встиг сплюндрувати голодомор 1921-1924 рр.».

Є підстави вважати, що однією з передумов масового вбивства голодом у 1932-1933 рр. було духовне покріпачення українського селянина.

Йдеться про знищення природної духовної сутності селянина, його волі та здатності до опору. Погоджуючись з В. Марочком у тому, що «... духовне покріпачення селян почалося відразу після жовтневого перевороту 1917р.», додамо, що моральна руйнація здійснювалася ще й до того російським царизмом.

Г. Капустян наголосила, що голод-геноцид 1933-го тісно пов'язаний із системою репресивних заходів російського самодержавства, а згодом і радянського тоталітарного суспільства, спрямованого на знищення українського народу.

Саме в кінці 20-х - на початку 30-х рр. ХХ ст. відбулося духовне покріпачення українців, атеїзація і травмування їх традиційної ментальності, катастрофічних наслідків зазнала свідомість селянина. Аморальні, нецивілізовані вчинки, злочинні дії радянської влади на всіх рівнях стали правилом, нормою поведінки.

Честь і гідність засуджувалися, доноси ж вважалися патріотизмом, а доброта, милосердя, добропорядність і працьовитість були замінені на «класову пильність».

Нав'язувалися такі принципи норми життя, як класова ненависть, доноси, підлабузництво, продажність, обдурювання, лицемірство.

Одвічні моральні засади українців були відкинуті як куркульські та ворожі, а такі аморальні вчинки, як розбій, свавілля та знущання, вбивства, самосуди, підкуп, залякування та доноси заохочувалися, бо це слугувало диктатурі партії, а отже, було «морально».

Колективізація та голодомор нанесли непоправної шкоди суспільній свідомості селянства, унаслідок чого зникали такі моральні норми, як «не вбий та не вкради», та з'являлися такі, як «увесь хліб у комори вітчизни». Масового поширення набули крадіжки, які перестали засуджуватися, оскільки вважалися «компенсацією» за недоплачені трудовні.

Були деформовані також і соціально-правові норми в українському селі, про що свідчать масові самосуди та вбивства селян, найбільшу кількість яких чинили представники влади, серед яких панувала атмосфера нечуваної злості, жорстокості, байдужості та масового отупіння, що стало наслідком панічного страху перед владою за невиконані доручення.

Адже влада особливу увагу звертала не стільки на селянство, як на свої власні ланки, які без особливого ентузіазму і натхнення проводили заплановані кампанії.

Унаслідок голоду в масовій психіці селянства сталися глибокі зміни:

надовго вкоренився страх, який передався і наступним поколінням, недовіра та тривога.

У фізично виснажених людей частими були різні зрушення психіки, від страху та самогубств – до повного руйнування психічного стану, що виявлялося навіть у фактах канібалізму.

Створення колективних форм господарювання мало за мету якнайшвидше ліквідувати традиційне індивідуальне господарство. Аля радикального реформування сільськогосподарських традицій влада застосувала найжорстокіший метод – терор голодом, що призвело до жахливих наслідків.

У психології значної частини селянства з'явилося байдуже ставлення до сільського господарства, рабська покірність перед керівництвом. Кому вдалося вижити, ті були загнані в колгоспи. Відтак, селянство як цілісна соціальна маса було деформоване. З'явився новий тип сільського працівника – колгоспник, що відповідав інтересам адміністративно-командної системи.

4. Зміни у звичаєвих традиціях та обрядовості під тиском влади

У кінці 20-х - на початку 30-х років радикальних змін зазнали усталені роками норми звичаєвого права: звертання на «ви», стосунки між кумами, родичами, відповідальність за виховання дітей, догляд за людьми літнього віку. Масового поширення набули розлучення. Радянська система, формуючи «новий тип людини», нищила усталені роками норми звичаєвого права, як морального, так і виховного плану.

Як відомо, початковими в сімейному циклі є обряди, пов'язані з народженням дитини та прилученням її до свого роду. Вони склалися історично на основі певних ритуалів та дій. З початком колективізації більшість селян таких звичаїв при народженні дитини не дотримувалися, бо «не було, за що». Обряди, пов'язані з народженням дитини, зазнали непоправних змін. Жінки перестали дотримуватися традиційної поведінки до народження дитини. Структура таких обрядів, як родини (відвідування новонародженого), пострижини (через рік) була деформована. Слід зауважити, що, незважаючи на сувору заборону, люди намагалися будь-що похрестити новонароджену дитину.

Важливим етапом у житті людини було одруження. До кінця 20-х рр. традиційний весільний обряд зберігався у всій його цілісності. Колективізація та Голодомор 1932-1933 рр. нанесли непоправної шкоди даному обряду. Відбулася деформація структури обряду. Деякі частини відпали, на зміну їм з'явилися нові.

У кінці 20-х - на поч. 30-х рр. XX ст. в умовах воєнничого атеїзму з'являється новий вид одруження, що називався «сходитися». Існували ще й інші варіанти, такі як «складали людей докупи». Ця назва виникла внаслідок заборони таїнства вінчання, і такі шлюби в народі не вважалися справжніми.

Після колективізації у багатьох селян взагалі не було ніякого весілля, тільки громадянська процедура (розпис) без будь-яких святкувань. Коли ж обряд весілля почав відновлюватися в українському селі в радянізованих формах, то багато традиційних елементів його вже було втрачено, а інші – заборонено.

З ментальністю пов'язаний ритуал поховання, який у сімейній обрядовості був важливим етапом переходу душі у світ пращурів. За традицією, небіжчика обмивали, наряджали, «встеляли» дорогу до могили, відспівували, оплакували, поминали за обідом.

Посеред зими 1932-1933 рр., як люди почали масово вмирати, похорони за традиційним ритуалом уже перестали проводитися. Знесилені селяни фізично не могли дотримуватися обряду поховання. Коли вже не справлялися з виготовленням трун, почали хоронити в скринях, ящиках, а далі й без нічого.

Окремих елементів поховальної обрядовості знесилені селяни намагалися дотримуватися до останнього. Інколи й читали над покійними молитву «Отче наш», іноді співали похоронних пісень, але дуже рідко.

Якщо у 1932 р. мали місце поодинокі випадки, коли після похорону робили поминки, то в 1933 р. дев'ятини та сороковини взагалі не робили. На поминки сходились родичі, сусіди, зносили, хто що мав. Під час Голодомору зникли майже всі елементи поховальної обрядовості. Присутність священика на похороні наприкінці 20-х - на початку 30-х років XX ст. взагалі була суворо заборонена. Не було ні відправ, ні ритуалу омивання. Людей ніхто не оплакував, не виряджав в останню путь, ніхто з ними не прощався. Деякі вмирали цілими сім'ями і вже не було кому поховати їх за християнським обрядом.

5. Боротьба радянської влади проти релігії як виразу української ментальності

Оскільки однією зі складових української культури, носієм традиційної ментальності була релігія, її руйнація стала ключовим завданням комуністичної держави. Релігійні канони почали змінюватися новими положеннями, що ґрунтувалися на марксизмі-ленінізмі.

Величезна православна країна перейшла до системи світських вірувань, сакралізації партії, її вождів і цілей, вклавши в цей процес увесь потенціал і навички релігійності, що були зумовлені її історичними і культурно-цивілізаційними особливостями.

Зміна традиційної української ментальності відбувалася не тільки через впровадження більшовицької тоталітарної ідеології, терор, але й через репрезентацію радянської влади у сфері культури. Культура як механізм репрезентації виражає сутнісні характеристики впливу на суспільну думку. Іншими словами, культура, будучи одним з компонентів більшовицької ідеології, залучалася для вирішення завдань влади, її легітимізації і, відповідно, формування «нової людини» з новою ментальністю.

Суспільство виявилось розколотим. Частина його за відносно короткий період перейшла від віри в Бога до сповідання марксистської ідеології, плондруючи і нищачи православні святині.

Інші виступили на захист православної віри і свого права її сповідувати. Апеляція до базових цінностей культури, до перевірених часом орієнтирів православної віри була своєрідною захисною реакцією на небезпечні зміни.

«Мовчазна більшість» поставилася до гонінь на церкву загалом

індиферентно.

Головним об'єктом гонінь, як зазначає А. Киридон, упокорення, доведення до стану «лояльного ставлення до Радянської влади» на початку 1920-х років, було обрано РПЦ, як панівну при колишньому самодержавному ладі.

РПЦ до 1927 р. навіть не мала державної реєстрації своїх керуючих органів.

З другої половини 1920-х років активізувався наступ на УАПЦ, який завершився її ліквідацією 1930 року.

У суспільстві 1920-1930-х років, що трансформувалося, події розгорталися надзвичайно динамічно. Соціальна дійсність змінювалася на очах.

Натомість свідомість людей, їхня картина світу та категорії її опису перебудовувалися значно повільніше. Поставала проблема адаптації до нових цінностей та пошуку орієнтирів у новому суспільстві.

Особливе смислове навантаження в досягненні такого результату відіграли більшовицькі лозунги, у яких знаходило відображення ставлення держави. Звернемо увагу, що газета «Правда» ще в 1923 р. писала: «Так, наші книжки, газети, листівки «вбивають» в голови маси нечисленні, але основні, вузлові формули і лозунги».

Нова ментальність зовсім не потребувала, щоби маси глибоко розуміли причини і наслідки чи глибоко усвідомлювали зміст політики. Та й рівень освіченості мас не дозволяв їм дошукуватися причинно-наслідкових зв'язків.

Якщо на 1920-і роки припадає значне число виступів населення на захист віри, церкви та духовенства, то в наступному десятиріччі помічається спад такої активності.

Серед пояснень є кілька чинників: наслідки антирелігійної пропаганди, поповнення лав атеїстичного авангарду молоддю, вихованою на нормах революційної моралі; послідовне закриття храмів і обмеження прав духовенства; непомірні розміри податків, застосування силового тиску щодо духівництва тощо.

Разом з тим наголосимо, що у той період спрацював також механізм психологічної втомлюваності. Ціле покоління не може прожити життя в стані революційного збудження, в ситуації кризи чи супроводжуваної нею нестабільності.

Курс на ідеологізацію культури розпочався створенням у лютому 1919 р. наркомату агітації і пропаганди у складі українського радянського уряду. Керівництво наркоматом було довірено визначним діячам більшовицької партії спочатку Артему (Ф. Сергееву), потім – О. Коллонтай.

Пізніше функції управління агітацією і пропагандою перейняли відповідні структурні підрозділи в компартійних комітетах різних рівнів.

В Україні почалася швидка розбудова мережі культурно-освітніх закладів, покликаних нести в маси комуністичні ідеї.

У липні 1920 р. наркомат освіти УРСР затвердив «Положення про хату-читальню» як опорний пункт просвітньої роботи у селах. Указувалося, що головним напрямом у діяльності хат-читалень є «поширення комуністичної освіти серед сільського населення».

Поряд з утворенням нових культурно-освітніх закладів відбувався активний процес більшовизації «просвіт», заснованих українською інтелігенцією у попередні роки, починаючи з дореволюційних. Більшовизація включала кадрову чистку та ідеологізацію змісту роботи. Із «просвіт» тотально виганяли «буржуазних націоналістів», замінюючи їх людьми, які довели свою відданість радянській владі. Це призводило до істотного погіршення професійного рівня просвітянського керівництва.

Сама особистість піддавалась насильницькій трансформації свідомості. Методами позбавлення незалежного розвитку свідомості були жорстка стандартизація й уніфікація. Тоталітаризм став своєрідною лабораторією зі створення нового типу мислення, оскільки важливо «не робити так, як потрібно, а думати так, «як потрібно».

Тоталітарний тип мислення отримав масове поширення завдяки втраті людьми релігійної свідомості. Вакуум, що утворився у свідомості більшості після витіснення релігійної основи, заповнила державна ідеологія.

Отже, будь-яка система придушення свободи поглядів, у тому числі релігійних, є нічим іншим, як форма тоталітарності стосовно вільного функціонування особистості.

Місце Бога посідає держава, унаслідок чого її ідеологія є своєрідною релігією, а державне рабство – формою культу. Місце релігійних процесів, ритуалів, ікон посіли радянські паради, офіційні промови, портрети, монументи і масові демонстрації, покликані нав'язати страх на ворогів режиму. Офіційна лінія тоталітарної держави набуває характеру віри, вождь чи партійний лідер стає божеством, а його фанати отримують статус мучеників-героїв. Державна ідеологія стає єдиним критерієм істинності. Усе це деморалізувало суспільство, спотворювало традиційну ментальність.

6. Більшовицька політика коренізації та її вплив на українську ментальність

У 1923 р. на XII з'їзді партії її керівництво задекларувало початок політики «коренізації», яка була покликана зосередити зусилля на тому, щоб залучити в партію та державний апарат представників неросійських народів, щоб радянські службовці вивчали місцеві мови і користувалися ними, нарешті, щоб держава сприяла культурному і соціальному розвитку різних народів. Український варіант цієї політики отримав назву українізації.

Утім, перш ніж розгортати українізацію, слід було внести зміни до складу партійного керівництва в Україні, яке складалося головним чином з призначених Москвою радянських чиновників. У більшості своїй вони не тільки не проявили розуміння необхідності українізації, але і в ще меншому ступені показали своє бажання проводити її в життя.

Так, один з найбільш високопоставлених партійних чиновників в Україні, Д. Лебідь, був якраз з тих росіян, хто не збирався приховувати свою неприязнь до української культури та звичаїв, до українізації як такої. Він відстоював так звану «теорію боротьби двох культур», відповідно до якої російська культура в Україні, як передова культура прогресивного пролетаріату міста, неминуче

повинна перемогти українську культуру, пов'язану з відсталим селянством і селом.

У резолюції X з'їзду КП(б)У від 29 листопада 1927 року було зазначено, що до найголовніших освітніх завдань належить «будівництво української культури, національної за її формою, мовою та матеріалом» і «пролетарської, колективістичної й інтернаціональної за змістом».

Посилення пропагандистської ролі мистецтва як фактора «комуністичного виховання трудящих» і виразника «найпрогресивніших ідей століття – ідей соціалізму, інтернаціональної солідарності трудящих, рівності і справжньої демократії» передбачало використання реалістичних засобів. Важливим став «соціалістичний» зміст, громадянськість, чітке виконання державного замовлення.

Визначальним принципом «культурної» політики більшовиків стало, по-перше, знищення попередніх набутків культури на території України – національних, класових, релігійних та створення «єдиної пролетарської культури» ("Пролеткульт"), яку згодом назвали соціалістичною.

По-друге, ідеологічним підґрунтям нової культури декларувався марксизм, що означало диктатуру в політиці та колективізм в етиці.

По-третє, здійснювалося «партійне керівництво» всіма культурними процесами.

Отже, культура ставала дієвою зброєю комуністичної партії у вихованні слухняного людського масиву і формуванні потрібної більшовикам «нової людини» з новою ментальністю.

Повертаючись до впливу культури на ментальність, сформованої більшовицькою владою в Україні, хотілося б звернути на трагізм буття людей, що майже не отримав у ці десятиліття відбиття в культурі і мистецтві.

Вираз трагічного відчуття революційної і постреволуційної дійсності пізніше прозвучить у творах М. Хвильового, М. Куліша, М. Стельмаха.

Тим не менш те, що трагізм буття не отримував відбиття в мистецтві, пояснюється, з одного боку, стихійними настроями, потребою спрямованих у майбутнє революційних пасіонаріїв і захоплюваних ними мас, насильницьким втручанням у мистецтво державних органів управління, що взялися регламентувати художній процес.

Зображення всього у життєрадісних, оптимістичних, світлих тонах приписувалося нормативною естетикою і критикою і виражало сутність уведеного на початку 30-х років «методу соціалістичного реалізму», який регламентував творчу стихію суспільства.

На подвійність нової реальності звертали увагу вітчизняні й зарубіжні культурологи. Образи вождів і «ворогів народу» в цю свідомість вписувалися. Саме ця архаїчність і стала соціальною базою нової влади і державності

Йдеться про ментальність, що формувалася у формі відповіді на репресії, але саме ці репресії провокували підтримку влади. Для підтвердження сказаного, повернімося до колективізації, яка відновила попереднє розмежування міста і села, заново і по-новому закріпачивши останнє.

Водночас індустріалізація різко підвищила попит на робочу силу в містах,

що відкривало перед сільськими жителями можливість вирватися з колгоспного буття, з його обов'язковою працею за неоплачувані трудовні.

Місто стало для них «світлим майбутнім». Багато здобули його, втікаючи від колективізації і голоду. Інші змінювали місце проживання після служби в армії, навчання у вишах та інших міських навчальних закладах, якщо в них вдавалося поступити або внаслідок масових наборів робітників на численні будови.

На кінець 30-х років чисельність містян у загальній чисельності населення зросла, порівняно з дореволюційними часами, майже втричі і наблизилася до половини. Ці вихідці із села й утворили масову соціальну базу режиму сталінського єдиновладдя, завдяки їм і культурним (архаїчним) особливостям і стала можливою сакралізація партії і її лідера.

Образ «батька народів» міг сформуватися тільки на підставі сприйняття чогось величного, державно організованого суспільства як великої патріархальної «сім'ї народів».

Таке уявлення й нав'язувалося першому поколінню громадян радянської України та інших республік, для яких комуністичний «батько» виступав символом позитивних змін, що відбувалися в житті людей.

І якщо він виступав при цьому від імені партії, то його сакральний статус невідворотно переносився і на неї. Вступ у партію відкривав для новоспечених сільських мігрантів «світлий шлях» до влади. Результатом кадрової «революції» 1930-х років, що знищила майже всю стару більшовицьку еліту, стало масове залучення до партійного, державного і господарського апарату так званих вихідців з робітників і селян.

Історики, які досліджують міжвоєнний період, переконливо доводять, що ці процеси на теренах Української СРР відбувалися набагато трагічніше порівняно з іншими республіками внаслідок стійкої української етнічної і національної ментальності і несприйняття господарського (соціалістичного) колективізму і комуністично-атеїстичної ідеології як ознак нав'язуваної окупаційним режимом нової ідентичності.

Підсумком цієї більшовицької окупації України стало формування тоталітарного менталітету, для якого характерна відсутність свободи особистості в усіх її проявах.

Людина ізолюється в замкненому просторі держави, позбавляючись можливості співставляти і порівнювати.

Ворожість щодо «чужого» цілком зрозуміла, адже найчастіше він постає як «ворог народу» і не вважається людиною. Якщо критерієм ідентифікації у традиційному суспільстві є приналежність до певного племені чи роду, то в тоталітарному суспільстві «чужий» визначається за досить приблизними ознаками, наприклад, «антирадянський елемент», «буржуазний націоналіст» тощо.

Критерієм добра виступає служіння справі, вождю, месії. Як основні доброчинності виступають віддане служіння справі, підтримка рішень партії і держави, підпорядкування жорсткій військовій дисципліні, самовіддана праця.

Спираючись на певні політико-економічні успіхи, тоталітарний режим

успішно маніпулював і культурними традиціями народу, намагаючись пристосувати їх зовнішні форми таким чином, щоб вони не суперечили офіційній ідеології.

Модель світу представляється простою структурою з двох елементів, двох морально протилежних сил.

Тоталітарна система, маючи необмежену владу над свідомістю людей і володіючи монополією на засоби масової інформації, здійснювала систематичний контроль, спрямований на повну уніфікацію поглядів.

Така інформаційна диктатура відкривала необмежені можливості для маніпулювання свідомістю, що призводило до цілеспрямованої деформації особистості, її ментальності.

Послідовна міфологізація свідомості, програмування думок і поведінки людей були найважливішою функцією структури радянського пропагандистського апарату. Важливе місце в його діяльності посідало мистецтво як дієвий засіб насадження в суспільній свідомості комуністичної ідеології. Саме мистецтво і його діячі ставали рупором пропаганди, засобом зомбування населення, виховання його в дусі тоталітарної ідеології і підтримки влади.

В умовах загального страху, невпевненості і тривоги за майбутнє тоталітаризм створював ілюзію порядку і стабільності, відповідно змальовуючи сенс життя людини, усього суспільства. Всі його історичні етапи отримували ідеологічну інтерпретацію в системі тих значень, які становили особливу важливість для комуністичної ідеї.

Саме в такій реальності опинився український народ після більшовицької окупації України, установлення тоталітарного політичного режиму, нав'язування комуністичної ідеології, партійно-класової інтерпретації української історії.

Позитивні зміни, започатковані Українською революцією, були не лише зупинені, але й згорнуті. Україна (радянська і західноукраїнські землі) знову опинилася в чужому цивілізаційному просторі, стала перед фактом подальшої маргіналізації, нав'язування невластивих українцям цінностей.

Усе це завдавало глибоких травм українському суспільству, деформувало його ментальність, породжувало постгенонидний синдром страху і зневіри.

7. Маргіналізація українського суспільства в інтер'єрі тоталізації, репресій та голодоморів

Поняття маргінальності ми вже торкалися, розглядаючи теоретичні засади менталітету, але аналіз ментальних змін українського соціуму 1920-1930-х рр. потребує повернутися до нього.

Поняття «маргінальний» – невизначений, розмитий, прикордонний стан. Говоримо про такі параметри, як маргінальна ситуація, маргінальна особистість, маргінальна група, маргінальна криза, з якими тісно пов'язаний аналіз ментальних змін.

Індикаторами маргінальності виступають: втрата роботи, перекваліфікація, необхідність зміни професії; об'єктивне зниження соціально-професійного

статусу, еміграція; криза ідентифікації.

У перехідні, переломні епохи розвитку суспільства – а міжвоєнний період української історії був саме таким, – відбувалася зміна попередньої ціннісної системи, руйнування наявних форм, формування нових форм і типів поведінки.

Частина соціальних типів особистостей не вписувалися в загальний контекст соціального оточення і його норм, і, як наслідок, збільшувалась кількість маргінальних зон і маргіналізованих верств.

Більшовицька тоталітаризація, репресії і геноцид українського суспільства поглиблювали його маргіналізацію і, відповідно, змінювали ментальності.

Падіння Російської імперії, більшовицький переворот, розв'язана тоталітарним режимом війна та громадянська смута поставили всі регіони країни перед руїною.

В одній лише Україні побоїща, розстріли та епідемії, пов'язані з російсько-українською війною, політикою воєнного комунізму, голодом 1921-1922 рр., забрали понад 2 млн життів.

Нестача харчів, палива, безробіття змусили сотні тисяч людей виїхати з міст у села, де почався масовий повстанський рух проти політики нової влади.

Стало очевидним, що остаточно виснажене суспільство не готове до соціальних перетворень, задекларованих більшовиками. Незважаючи на узурпацію ними влади, у величезному масиві здебільшого вороже налаштованого населення, вони становили крихітну меншість і мало хто вірив у їх спроможність утриматися при владі.

Смерть В. Леніна у 1924 р. спричинила розгубленість і кризу керівництва, яку поглиблювали запеклі суперечки всередині комуністичної партії щодо напрямів створення нового суспільства.

За таких обставин партія під проводом Й. Сталіна була змушена відмовитися від політики воєнного комунізму, діяти більш гнучко і обережно, але з кінця 1920-х рр. перейшла до форсованої індустріалізації, масової колективізації і ліквідації так званих експлуататорських класів.

Було скасовано НЕП і розгорнулися масштабні політичні, соціально-економічні та культурні перетворення, настільки радикальні, що їх часто називали «другою революцією».

Разом з тим, відбулося повернення до традиційних аспектів російської політики, зокрема – суворого централізму та одноосібної влади.

Ще раз, як за правління царів, Україна фактично стає чимось подібним до однієї із частин більшого цілого, і українці, як ніколи раніше у своїй історії, будуть змушені заплатити страхітливую ціну за досягнення чужих цілей. Найбільше від цих «радикальних» змін постраждало селянство і його ментальність.

Йдеться, передусім, про насильницьку колективізацію, яка з її руйнівними наслідками стала однією з найбільш спустошливих і найжахливіших подій в українській історії, нанісши величезну травму українській ментальності.

Одвічна трагедія українців полягає в тому, що до їхнього знищення були причетні не лише чужинці, але й самі українці, які, інкорпорууючись в чужу державну владу, з великою запопадливістю вислужувалися перед нею.

Як відомо, ідеї більшовизму не були популярними в Україні. Якщо їх і сповідувала якась частина населення, то це переважно російські робітники, які в силу обставин опинилися в Донбасі, Катеринославі, Харкові, Одесі та ін. містах.

Натомість досить потужними були есерівські та меншовицькі організації, частина яких пізніше приєдналася до більшовиків.

У самій столиці Росії, Петрограді, де проживали великі анклавні українців, частина з них підтримувала більшовиків і есерів. Серед матросів Балтійського флоту відсоток українців був дуже високим, шістдесят тисяч кронштадтців на чолі з головою Центробалту матросом-більшовиком П. Дибенком забезпечувало військове домінування більшовиків у Петрограді.

У захопленні влади в Петрограді важливу роль відіграли професійні революціонери українського походження, з військовим досвідом – В. Антонов-Овсієнко, М. Подвойський, П. Дибенко, М. Криленко та ін., згодом обрані до складу більшовицького уряду.

Важливі посади посіли також О. Луначарський, В. Бонч-Бруєвич (особистий секретар В. Леніна), О. Цюрупа, а також Г. Петровський і М. Скрипник, уведені потім до складу більшовицького уряду в Україні.

Відсутність української державності примушувала людей харизматичного складу, або й просто авантюристів на зразок М. Криленка, шукати застосування своїх сил і часто заради цього піддаватися утопічним ідеям, вірячи при цьому, що вони несуть людям щастя.

Щастя, однак, обернулося горем, у тому числі й для більшості організаторів самого перевороту.

Більшовицько-російська війна проти України тривала більше двох років. У січні 1919 р. кілька полків під командуванням того ж В. Антонова-Овсієнка знову перейшли кордон УНР і в лютому ввійшли в Київ. Але спротив українських сил настільки ускладнив становище більшовиків, то вони відступили, хоча й не відмовились від окупаційного плану.

У грудні 1919 р. більшовики втретє проголосили створення Української Радянської Республіки і напередодні осені 1920 р. досить міцно контролювали Схід України (після згасання ЗУНР Галичина і Західна Волинь опинилися під контролем Польщі).

Таким чином, радянська влада в Україні була встановлена насильно, у супереччя волі українського народу, за допомогою багнетів російських червоноармійців, але, як це не парадоксально, які діяли під командуванням українця за походженням. Ось вам і ментальність українців, які опинилися на маргінесі.

Найбільшої руйнації традиційна українська ментальність зазнала в період так званого «великого перелому» і реалізації сталінської програми колективізації села, хоча й тут не обійшлося без участі «послушних» українців, представлених на різних щаблях партійно-радянської номенклатури, включаючи Г. Петровського, В. Чубаря, М. Криленка, М. Скрипника та ін.

Не маючи належного рівня національної свідомості, відчуття ідентичності, будучи відірваними від корінних інтересів свого народу і не бачачи його

реальних перспектив, частина українців залишалася «малоросами». Вони сприймали чужу ідеологію, виявляли готовність її реалізовувати, усіляко прислужувались тоталітарному режиму і в цьому велика трагедія нації, яка упродовж століть не мала власної держави. Їх служіння окупаційному режиму, участь у його владних структурах, у проведенні колективізації, причетність до репресій й голодоморів були, звичайно, зрадою інтересів українського народу. Вони і стали виразниками маргіналізації українського суспільства, його деформованої ментальності.

Щоправда, частина українського політикуму була задурманена більшовицькими гаслами про право націй на самовизначення, повірила декларованій політиці коренізації і поплатилася за це своїм життям.

Усе суспільство поділяється на дві великі функціональні групи-стани: 1) управлінська верхівка, що посідає ключове становище і виконує диспетчерсько-розподільчі функції; 2) рядові виробники, які створюють додатковий продукт, що забирається першою групою.

Масове переміщення сільських мігрантів у міста спричинило переміщення цілих блоків сільського життя в міста. Загубивши зв'язок із сільською субкультурою і не маючи фізичної можливості включитися у міську, мігранти створювали типово маргінальну «барокову» субкультуру, у межах якої уламки сільських традицій перепліталися з наспіх засвоєними цінностями квазі-міської цивілізації.

Небезпечним було не стільки саме розмивання міського населення хвилями сільських мігрантів, скільки неможливість мігрантів укоренитися через відставання соціальної інфраструктури й організуватися, налагодити соціальні зв'язки в межах нового для них класу. Адже консолідація аморфних «класів у себе» в організовані ряди «класів для себе» можлива тільки за наявності громадянського суспільства.

Але саме цієї умови з другої половини 1920-х рр. і не було. В умовах відсутності громадянського суспільства виникає надзвичайно широке поле для найфантастичніших і часом диких соціальних та політичних експериментів державної влади над суспільством. Влада діяла як «скульптор», який ліпить з людської глини на власний розсуд, що заманеться. При цьому, щоб така глина краще піддавалась ліпленню, використовується ідеологічна містифікація і терор. І на цьому тлі виникає стан «для себе» – «державна бюрократія».

«Великий перелом» знаменував перехід від європейської товарно-грошової моделі обміну до архаїчної азійської моделі редистрибуції (збирання до купи більшої або меншої частини продукту, створеного в тій чи іншій групі, найчастіше його концентрація в руках її голови, з подальшим його розподілом всередині тієї ж самої групи).

Якщо європейська модель ставить рівень споживання у пряму залежність від сфери виробництва (наявність власності на засоби виробництва або трудова участь у виробничому процесі), то азійська парадигма виводить рівень матеріального благополуччя зі ставлення влади (місце в бюрократичному табелі про ранги).

Цільова установка люмпена – орієнтація на соціальне підвищення, яке не

пов'язане з додатковими трудовими зусиллями.

Саме через це створюваний у 30-ті роки апарат, що стояв над класами, знайшов адекватний матеріал для своєї побудови в декласованих елементах. Мафіозні закони, за якими жив сталінський апарат, (нелегітимність влади, політична кримінальність, правовий нігілізм, домінування силових, терористичних методів, необмежений цинізм) – усе це вимагало особливих «кадрів» для апарату, а йому потрібні були люмпени.

Саме люмпени (міська і сільська біднота) робили кар'єру на боротьбі з контрреволюцією, петлюрівщиною і націоналізмом, участі в конфіскації майна, колективізації села і тим самим відкривали собі дорогу для подальшої вертикальної мобільності, просування в номенклатурний апарат, який ставав соціальним і політичним ліфтом. Саме ці явища чудово описав М. Стельмах у романі «Чотири броди».

Отже, й апарат був потрібний люмпенам, які знаходили в ньому свою корпорацію, близьку їм по духу, культурі і способі соціального паразитування. Констатуючи спільну для люменів орієнтацію на сферу споживання у відриві від виробничого процесу, варто зазначити, що вона проявляється удвох різних іпостасях: 1) орієнтація на максималізацію паразитуючого споживання; 2) орієнтація на зрівняльну мінімізацію споживання. Якщо перша іпостась споживання характерна для декласованих «верхів», то друга, аскетично-зрівняльна, – для декласованих низів. Ідеал, до якого прагне ця люменська група, – при низькому рівні рівної для всіх заробітної платні взагалі нічого не робити. Людина з психологією люмпена ненавидить тих, хто чесно і добросовісно працює і в такий спосіб створює свій добробут.

Руйнація трудової мотивації тягне за собою руйнацію моральної мотивації взагалі.

Маргіналізація базується на розриві соціальних зв'язків і на відсутності самоідентифікації особистості з певною етнічною та соціальною спільнотою і культурою.

Розрив соціальних зв'язків означає поступове пониження соціальності з рівня національних цінностей і інтересів до рівня примітивних потреб обивателя і маргінала.

Зміни менталітету українського соціуму, будучи наслідком його маргіналізації, відбувалися не тільки під впливом кардинальних зрушень економічних відносин і соціальної структури суспільства, але й на тлі репресивної, дискримінаційної політики, яку проводив окупаційний режим більшовиків.

Йдеться і про появу таких маргінальних груп, які були ув'язнені, позбавлялися виборчих прав, набували статусу спецпереселенців тощо.

За умов тоталітарного режиму маргінальні групи створювалися і підтримувалися штучно владою шляхом переведення у дискримінаційне або обмежувальне становище сотень тисяч і навіть мільйонів людей.

Це чітко проявилось на прикладі поділу суспільства на «ворогів» і прибічників режиму. Так, спецпереселенці проіснували у сталінському режимі з 1930-х до 1950-х рр., тобто чверть століття.

Існування інституту позбавлених виборчих прав дозволило режиму у 1930-1937 рр. створити додаткову категорію осіб, примусово закріплених за виконанням важкої праці. Такою категорією, зокрема, були тилополченці.

Тилополченці – діти тих громадян, які позбавлені були виборчих прав, при досягненні призовного віку, призивалися не у регулярні частини Червоної армії, а в тилове ополчення.

Отже, штучна маргіналізація набула у сталінському суспільстві колосальних, катастрофічних розмірів і стала елементом репресій і одним із способів розв'язання політичних і навіть економічних проблем (створення системи примусової праці).

В Україні через ментальне несприйняття більшовизму і колективного господарювання, різні верстви суспільства піддавалися цілеспрямованій і жорстокій маргіналізації.

Прийшовши до влади, більшовики одразу ж ввели масові обмеження у виборчих правах для значних груп населення, зокрема, через наявність майнового цензу, або володіння коли-небудь власністю, через соціальне походження, або минулу чи теперішню діяльність, яка трактувалась як антирадянська або контрреволюційна.

Позбавлення виборчих прав було, з одного боку, своєрідним кроком до прямих масових репресій, оскільки добре прораховані облік і контроль над позбавленими виборчих прав дозволяли без особливих труднощів виявити об'єкт для репресій – як у випадку з українським селянством («куркулями»), а з іншого боку, могло виступати як продовження репресій щодо засланих або ув'язнених, які вже відбули терміни покарання.

Серед супутніх заходів (які, власне, і перетворювали повсякденне і життя цієї категорії людей на драму) варто назвати наступні: звільнення з роботи; виключення з профспілок і кооперативів, а це тягнуло за собою неможливість отримувати товари і продукти в умовах карткової системи в 1929-1935 рр.; виселення з квартир, які вони займали в муніципальних будинках у містах, а згодом – з великих міст; підвищення податкового тягара і навіть введення особливих податків, наприклад військового, оскільки їх дітей не брали в кадрову Червону армію; виключення дітей із старших класів середніх шкіл, технікумів, вузів тощо.

Більшовики переслідували при позбавленні прав набагато глибшу мету. Перша з них полягала в «доламуванні» і «роздробленні» традиційних верств і груп, що дісталися більшовикам від попереднього укладу.

Основний удар режим наносив по найбільш соціально незалежних від держави і активних верствах суспільства 1920-1930 рр. – підприємцях, заможних селянах (найбільший відсоток яких був в Україні), особах «вільних професій» із числа інтелігенції – тих, хто міг скласти основу правового громадянського суспільства, паростки котрого почали з'являтися в роки непу.

Переведення цих груп у маргінальний стан стало найтрагічнішим для українського суспільства явищем, яке залишило глибокий шрам на свідомості і ментальності людей.

Другий наслідок руйнівної довгочасної дії позбавлення у виборчих правах

відчув інститут сім'ї. Члени таких сімей, особливо молодь, опинилися в умовах жорсткого вибору: або залишитися в сім'ї, або розірвати з нею. Тим самим влада поглиблювала і штучно відтворювала конфлікт поколінь, підривала традиційну для українців стійкість сімейних відносин.

Таким чином, позбавлення виборчих прав виступало як органічна частин широкомасштабних репресій, що проводилися більшовицьким режимом і яку за наслідками можна порівняти з масовими репресивними компаніями, наприклад великим терором або депортаціями – селянськими й етнічними.

Ще більшим злочином сталінського режиму стосовно знищення традиційного устрою і ментальності українського суспільства, його подальшої маргіналізації було розкуркулення селян з подальшою організацією спецпоселень.

Зруйнувавши у процесі насильницької колективізації структуру селянського стану, перевівши селянство в маргінальний стан, зрівнявши в безправності всі їх верстви, які опинилися на спеипоселенні, сталінський режим створив з репресованого селянства універсальну робочу силу, чия праця тільки частково використовувалася в традиційних для них сферах зайнятості – сільському господарстві, промислах, лісозаготівлях. Досить значна частина селянства була кинута на «великі» будови п'ятирічок - зведення заводів-гігантів, прокладку залізничних колій тощо, тобто пролетаризувалася. При цьому, якщо враховувати, що селянські депортації охоплювали зазвичай цілі сім'ї, сталінський режим паразитував на поглибленні і драматизації конфлікту між поколіннями, який невідворотно розгортався у спецпоселеннях. Саме тут відбувалися конфлікти в дусі феномена Павлика Морозова.

За своїм змістом депортація селян, по суті, була засланням, оскільки «розкуркулені» доставлялися примусово в конкретні райони на поселення під нагляд каральних органів і без права виїзду. Однак це заслання було екстраординарним з двох причин: селяни виселялися сім'ями, включаючи грудних дітей і людей похилого віку, і терміни перебування їх на поселенні не були визначені законодавством.

Сталінське керівництво огорнуло цю каральну акцію у форму особливих, спеціальних переселенців, які, не будучи формально позбавленими свободи, а лише обмеженими в деяких правах і свободах, фактично опинялися у становищі репресованих, до того ж на невизначений термін, на відміну від ув'язнених на певні терміни.

Звичайно, найбільша кількість спецпереселенців унаслідок «розкуркулення» була в Україні. Це наочно підтверджується статистикою і науковими документами. На 1926 р. тут нараховувалось 24 млн 371 тис. сільських жителів, число селянських господарств становило 5 млн 360 тис., а станом на 1930-й р. до «куркульських було віднесено 114 518 тис., а кількість розкуркулених склала 73 820 тис.. З них були виселені 20 793 господарства. Звичайно, ці дані не відображають усієї картини, не дають точної відповіді щодо загальної кількості спецпоселенців, оскільки не враховують наступних років.

Для того, щоб представити реальне становище спецпоселенців у період 1930 - першої половини 1950-х рр. (а в 1940-і рр. спецпереселення торкнулося й мешканців західноукраїнських земель), необхідно звернути увагу на ті обмеження і дискримінацію, яким вони піддавалися: утримання 5 % із заробітної плати спецпереселенців на витрати з управління й обслуговування; спецпереселенці не бралися на військовий облік і не призивалися в армію; не мали паспортів і права виїзду з місць поселення; не видавалися на руки документи про реєстрацію шлюбу, розлучення, народження і смерті та інші обмеження.

Отже, формування і штучно підтримуване протягом тривалого часу такої раніше не існуючої в каральній практиці категорії, як спецпереселенці, свідчить про наявність кількох факторів, що визначали політику радянської влади стосовно селянства, яка була частиною реалізації сталінського плану прискореної модернізації економіки будь-якою ціною.

«Переорювання» соціальної структури селянства і переведення в маргінальний, дискримінований і невольний стан кількох мільйонів сільських жителів виступали одним із засобів для досягнення цієї мети. З погляду ментальності репресивна зміна місця і складу життя і побуту спецпереселенців, дискримінація їх прав і сфер діяльності відбилися на свідомості, світогляді і поведінці репресованого селянства.

Нарешті, треба враховувати, що соціально-психологічні і ментальні наслідки розселення не переборені по сьогодні. Свою кореневу основу – Україну як вітчизну – втратило кілька поколінь нащадків спецпереселенців, що виявилися розсіяними на величезних територіях колишньої сталінської імперії і піддавалися насильницькій асиміляції. Серед даної категорії репресованих і дискримінованих особливі страждання випали на долю тих, хто опинився у зловісному за своєю жорстокістю ГУЛАзі.

Окремої уваги заслуговує соціально-культурний чинник маргіналізації, якому більшовики надавали особливого значення у формування нової радянської ідентичності, що, у свою чергу, вело до переформатування культурної та історичної свідомості людей, спотворення їх ментальних рис.

Тоталітарне суспільство, сформоване шляхом механічного об'єднання різних республік у Союз РСР, було покликане інтегрувати різні народи, нації і національності в так звану інтернаціональну радянську сім'ю на основі моноідеології, єдиних правил, загальних культурних змістів під жорстким партійно-класовим контролем з боку комуністичної партії та її спецслужб.

Ситуація, у якій опинилася більшовицька влада, не є винятком, оскільки перед проблемою вироблення нової культурної ідентичності опиняється будь-яке суспільство, особливо якщо воно утворене штучно.

За своєю суттю російська, а відтак більшовицька імперії мало чим відрізнялися від Стародавнього Єгипту чи Римської імперії, розширюючись шляхом завоювань у поневолення інших народів.

Однак перед більшовиками, які не користувалися авторитетом серед населення, а їх насильницька політика не визнавалася іншими державами, питання вироблення культурної ідентичності стояло особливо гостро.

Культурно-ментальна інтеграція і диференціація була запущена владними структурами одразу після утворення СРСР, який не уявлявся без консолідації суспільства для надання йому більшої керованості і монолітності.

Радянський Союз, за задумом його творців, мав стати не тільки політичним, економічним, військовим, а й культурним і міжнаціональним союзом. Влада намагалася скористатися створенням єдиного культурного простору, спільних культурних символів з тим, щоб досягнути однакового трактування всім суспільством, конструювати єдину політичну систему.

8. Радянська ментальність і культурна ідентичність в СРСР

З'ясування радянської ментальності потребує виявлення початків створення культурної ідентичності в СРСР і місця яке відводилось Україні у цих процесах. Як уже зазначалося, більшовицький режим задекларував необхідність культурної революції для подолання старої буржуазної і створення нової, пролетарської культури.

Але у нього не було єдиної програми модифікації культурної свідомості, тому радянська людина зароджувалася у 20-х роках у процесі зіткнень і переплетень величезної кількості експериментальних теорій організації суспільства. Їх витoki проявляються в авангардистських теоріях, яким вони зобов'язані багатьма своїми характерними рисами.

Заперечення всього старого на користь нового облаштування найкраще підходило більшовицькому режиму. Це проявлялося не тільки в деклараціях влади. Твори художників, письменників, літераторів несли в собі уявлення про формування нової людини і побудову нового світу.

Як відомо, біля витоків радянського авангардизму стояла така літературна організація, як «Пролеткульт». Ототожнений з культурою російського міста, «Пролеткульт» не мав великого впливу серед українців. Однак його ідеї зробили свою справу в процесі виникнення в Україні так званих масових літературних організацій. У 1922 р. у Харкові під керівництвом Сергія Пилипенка з'явилася перша з масових літературних організацій – «Плуг». Ця організація заснувала мережу письменницьких гуртків, котра незабаром охопила 200 письменників і тисячі початківців: «Завдання нашого часу в царині мистецтва полягає в тому, щоб приземлити мистецтво, зняти його з п'єдесталу на землю, зробити його потрібним і зрозумілим для всіх».

Через рік – у 1923 р. – Василь Еллан-Блакитний організував літературну групу «Гарт», що також прагнула працювати для створення пролетарської культури в Україні. У групу входили Костянтин Гордієнко, Олександр Довженко, Олесь Досвітній, Михайло Йогансен, Олександр Копиленко, Іван Микитенко, Валер'ян Поліщук, Володимир Сосюра, Іван Сенченко, Павло Тичина, Микола Хвильовий та ін.

У 1925 р. після розпаду «Гарту» частина його членів (серед них Микола Куліш, Павло Тичина, Микола Бажан, Петро Панч, Юрій Яновський та Іван Сенченко) утворили елітарну літературну організацію Вапліте («Вільна академія пролетарської літератури») на чолі з Миколою Хвильовим. Противниками «Вапліте» виступило тодішнє комуністичне керівництво

України – критикою «буржуазно-націоналістичної ідеології». Навіть Й. Сталін вказав на небезпеку поглядів М. Хвильового. Для боротьби з поширенням націоналістичних ідей у літературі у 1927 р. було створено прорадянську організацію ВУСПП (Всеукраїнська спілка пролетарських письменників) і посилено контроль комуністичної партії за літературною діяльністю.

Культурою більшовицької влади став «соцреалізм». Сам Радянський Союз став «величезним твором мистецтва», глобальним культурним проектом, що пропонував своїм жителям у примусовій формі прийняти постулати і виробити на їх підставі нову культурну ідентичність.

Багато в чому Радянський Союз був культурним проектом «радянської», «соціалістичної» і «комуністичної нації», будівництво і підтримка якого зайняли весь час існування комуністичного режиму.

Преса, література, а пізніше телебачення були основними каналами ретрансляції соціалістичної реальності впродовж усього періоду радянської влади. Поряд з рекламними плакатами розвішуються гасла, стінгазети і звертання партії. І якщо партійна еліта не завжди стає об'єктом для наслідування, то заміником використовується пантеон радянських героїв, у якому кожному віку і професії знаходиться свій зразок поведінки.

До цього процесу долучилися і представники української літератури, образотворчого мистецтва і кінематографу. Спочатку продукувалися для масового вжитку міфи про героїв соціалістичної революції, «громадянської війни», а згодом про трудові звитяги на шляху будівництва соціалізму.

Як пише Ірина Захарчук найвиразніше боротьба за пам'ять і колективну ідентичність знайшла відображення на прикладі «іконізації» Миколи Щорса. Ключову роль у цьому відіграв фільм Олександра Довженка. Хронологічно час роботи над фільмом тривав від лютого 1936 року до березня 1939. Порівняно з іншими кінокартинами О. Довженка, робота над «Щорсом» забрала досить багато часу. Можна вибудувати кілька пояснювальних моделей щодо затяжного творчого народження фільму. Суспільне тло, на якому відбувалися зйомки «Щорса», іменують роками Великого терору.

Численні політичні процеси, масові розстріли та ув'язнення громадян влада інсценізувала як «знешкодження ворогів соціалістичної держави». У двадцяту річницю більшовицької революції 7 листопада 1937 року Й. Сталін підняв тост: «за повне знищення всіх ворогів, і їх самих, і їхньої рідні».

З погляду влади, масове знищення тисяч громадян потребувало ритуалу десоціалізації та демонізації жертв. Цій меті слугували заяви, петиції, листи, публічні виступи діячів літератури, мистецтва, моральних авторитетів суспільства. Олександр Довженко також бере участь у колективних викриттях і публічних тавруваннях. Його виступи у пресі стосуються найрезонансніших політичних процесів того часу, зокрема критики «правотроцькістського блоку» (М. Бухаріна, О. Рикова, Х. Раковського), так званої «змови в армії» (М. Тухачевський. Й. Якір, В. Примаков) та ін. Риторика виступів митця суголосна психо-емоційному еквіваленту доби і рясніє такими оціночними сегментами совєтської новомови, як «одщепенці», «герострати», «націоналістичні виродки» тощо.

У такий спосіб влада використовувала технологію стирання межі між жертвою та співучасником злочину, водночас надаючи кожному можливість скласти публічний іспит на політичну лояльність. Присутність відомих осіб на акціях привселюдного таврування жертв, за задумом влади, «освячувала» й «усправедлилювала» не тільки правову, але й моральну легітимність терору.

Як зазначає Тимоті Снайдер, «Великий терор став третьою радянською революцією. Більшовицька революція 1917 року змінила політичний режим, колективізація 1930 року створила нову економічну систему, а Великий терор 1937-1938 років зробив революцію свідомості».

Саме діячам мистецтва належала провідна роль у переформатуванні свідомості. Для самих митців цей процес не був легким. У випадку О. Довженка робота над «Щорсом» супроводжувалась серцевими нападами й затяжною хворобою. Можна тільки уявити, які депресивні стани й психологічні надриви крилися за фізичною недугою, котра стала символічною ціною за моральне освячення дискурсу влади й особисту інтеграцію в силове поле тоталітаризму.

Отже, приватна парадигма, зашифрована за довготривалою хворобою, накладаючись на суспільний вектор піку політичних репресій, дає підстави припускати, що тривалий процес роботи над «Щорсом» таїть внутрішній сюжет душевної кризи, котрий залишився поза кадром.

Серед маніпулятивних механізмів, застосованих владою, варто наголосити і на методі «батога і пряника». Після тотального нищення української інтелектуальної еліти, влада вдається до «приручення» письменників через роздавання державних нагород. У січні 1939 року було видано наказ про нагородження державними відзнаками діячів літератури і мистецтва. Орденом Леніна були нагороджені М. Бажан, О. Корнійчук, П. Тичина, орденом Трудового червоного прапора – М. Рильський і Ю. Яновський, орденом Знак пошани – А. Головка, Д. Гофштейн, П. Панч.

Архітектурні об'єкти часто прикрашали розписами та декоративною скульптурою соціалістичного спрямування: фрескові розписи Червонозаводського театру в Харкові (1935 р.), скульптурне оздоблення Робітничого театру в Дніпропетровську.

На зміну плакатності прийшла монументальність – з 30-х рр. це характерна ознака всіх сфер тоталітарної радянської культури, і величні розписи входили до найбільш актуальних жанрів. На розписах усюди зображуються щасливі танцюючі люди – тепер танець став символом нового життя. Радянські люди живуть у «найкращій, найщасливішій» країні, і «ніхто не вміє краще за нас сміятись і любити». Це яскраво виявляється у картинах на тему веселих колгоспних свят. У мистецтві 1930-х акцент зроблено на «лакуванні» дійсності, штампованому оптимізмі, звеличенні вождя.

Популярне уявлення про «людину майбутнього» замінюється у 1930-х рр. іншим типом – «свідомим громадянином», «будівником нового життя», котрий живе просто-таки в раю, серед найкрасивіших садів.

Щоб змусити людей повірити у таку ідею (адже це було не так легко для мешканців комунальних квартир, гуртожитків і бараків), застосовувались не

тільки зображення радісних фігур на стінах, а й паркова архітектура, театральні постановки, концерти, фестивалі та ін. з ілюзорно-реалістичним мистецтвом.

Комунізація монументального мистецтва супроводжувалася спорудженням численних пам'ятників на честь революційних подій та видатних діячів, створенням камерних скульптурних зображень: портретів, жанрових композицій. «Різноманіття» живопису включало численні портрети вождя, а також картини на тему громадянської війни, колгоспів, заводів. Ф. Кричевський малює «Переможців Врангеля» (1935), К. Трохименко «Кадри Дніпробуду» (1937), М. Бурачек – «Дорогу до колгоспу» (1937). В. Касіян створив чимало талановитих гравюр на дереві та літографій – «Більшовицький урожай» (1934), «На штурм прориву» (1934), «Артем» (1935) та ін.

Таким чином, нова культура, запроваджена радянською владою, створювала не просто ілюзію життя, а практично ставала цим життям: маси мали бачити ту дійсність, яку маніфестували літературні твори, кінофільми, численні гасла, зображення, урядові постанови тощо.

Пропагандистські технології в мистецтві міжвоєнної доби втілювалися в життя і діяли максимально ефективно, що і призвело до формування через засоби культури нехай і штучної, але нової радянської ідентичності і радянської ментальності.

Радянська ідентичність заміняла частині радянських громадян національну ідентичність. Утворився своєрідний тип особистості «homo sovieticus», характерними рисами якої були майже повна відсутність самоусвідомлення себе суб'єктом історії, господарем власної долі; політичний нігілізм; меншовартісність; конформізм; маргінальність; безапеляційний послух владі і начальству; життя за принципами «моя хата скраю...», «тихіше їдеш - далі будеш» та ін.; патерналізм; низький рівень політичної культури, політична обмеженість. Значну частину населення вразили віруси соціальної апатії, пасивність, пристосуванство, ставлення до політичних дій як до формальних ритуалів, правовий нігілізм.

Підбиваючи підсумки розгляду ментального виміру комунізації і маргіналізації українського суспільства в умовах більшовицької окупації і так званого соціалістичного будівництва, можна дійти висновку, що саме тоталітаризація, колективізація, культурна революція, репресії і голодомор призвели до втрати традиційної ментальності українського народу.

Хоча антигуманні методи встановлення і зміцнення своєї влади більшовики проводили в масштабах усього СРСР, але, як засвідчують факти, найбільших страхів і знущань від цього режиму зазнали саме українці.

Частиною нової соціальної політики сталінського режиму стала тотальна маргіналізація, що насаджувалася штучно зверху.

Держава активно втручалася у процес соціальних переміщень – визначала їх терміни, форми і масштаби. Зазвичай очікуваний і реальний результат не співпадали.

Так, розкуркулення набуло незапланованих масштабів, оскільки під нього потрапив середняк як головна фігура українського села.

Колективізація і ліквідація середняцьких господарств призвели до нищення традиційної ментальності українця-землероба.

Масова антиінтелігентська кампанія, що відбувалася під гаслами боротьби із шкідництвом і культурної революції, призвела до винищення і вимивання вітчизняної інтелігенції. Із 360 українських письменників в умовах «розстріляного відродження» залишилися живими тільки 36. Що вже казати про інших представників мистецтва, лікарів, учителів, інженерів та ін.

Українське суспільство ставало маргінальним ще й тому, що у репресіях і голодоморі були не тільки жертви, але й виконавці. У сталінському суспільстві причетними до репресій стали численні представники різних груп і верств суспільства. Безпосередньо в каральному апараті і в різних його інфраструктурах працювали тисячі осіб. І як наслідок – була сформована глибоко маргіналізована радянська ідентичність, що набула таких ментальних рис, які вже не мали нічого спільного не тільки з традиційним українським менталітетом, але й з національною приналежністю.

9. Західноукраїнські землі у міжвоєнний період

Після перипетій війн та революцій, західноукраїнські землі опинилися у складі трьох різних держав.

а) у складі Польщі

Молода польська держава приєднала до свого складу так звані «східні креси» – території на Сході, що становлять нині частини Литви, Західної Білорусі, Волині та Галичини. Ці два українських регіони були визнані за Польщею у результаті підписання у 1921 р. Ризького миру з більшовиками, а також підписання Версальського миру, що визначив світовий порядок після Першої світової війни.

Національні меншини становили майже третину населення міжвоєнної Польщі і були її найбільшою проблемою. Українці були другими за чисельністю після власне поляків – більше 5 мільйонів, що становило 15% населення держави. Українці Волині та Галичини, згідно з угодами та договорами, мали б отримати культурну автономію. Проте поляки не поспішали виконувати взяті на себе зобов'язання.

Українці Галичини чинили спротив встановленню польської влади в регіоні: бойкотували перепис і вибори, а також створили у Львові у 1921 р. Таємний український університет.

У 1920 р. ветеран Української революції та полковник УНР Євген Коновалець створює Українську військову організацію. Члени УВО обрали підпільні та терористичні методи боротьби, зокрема вчинили невдалий замах на Юзефа Пілсудського. Проте, у 1923 р. країни Антанти остаточно визнали право Польщі на Східну Галичину, після чого уряд ЗУНР, що все ще боровся в еміграції, саморозпустився.

У культурно-освітньому плані польська держава у 20-х рр. була повною протилежністю УСРР, де у цей час проводилась українізація. Польща обрала тактику асиміляції етнічних меншин. Полонізація відбувалася у системі освіти, де розпочався перехід на двомовні польсько-українські школи. На управлінські

посади приймали переважно поляків. Польський уряд заохочував міграцію польського населення до «східних кресів». Ветерани війн, офіцери та просто охочі отримували земельні наділи на території Волині та Галичини. Ця політика отримала назву «осадництва». Акцією скористалися до 300 тисяч поляків.

Натомість, українці та євреї західноукраїнських земель змушені були мігрувати. Польський уряд не поспішав вкладатися у розвиток промисловості у «кресах», тому за невеликим винятком, регіон ставав майже повністю аграрним. Земельний голод та культурні утиски змушували галичан мігрувати. Ті, хто лишався, пробували об'єднуватися у кооперативи, як у старі часи. Це допомагало, але все одно не могло виправити важкого економічного становища.

Попри те, що маршал Пілсудський у середині 20-х, по суті, встановив режим диктатури, Польща зберігала ознаки демократичності. Діяв парламент та виборча система. Провідною українською політичною силою стало Українське національно-демократичне об'єднання на чолі з Дмитром Левицьким, утворене в 1925 р. Представники УНДО намагалися легальним шляхом боротися за права українців.

Важливу роль відігравала греко-католицька церква, що була виразно національною інституцією. Її очільник митрополит Андрей Шептицький докладав значних зусиль, щоб протистояти полонізації та захищати церкву.

У 1930 р. польська влада провела акцію «пацифікації» (тобто «замирення») – серію репресивних заходів проти українських діячів та культурних установ. У 1934 р. було створено концтабір «Берега Картузька», де утримували противників режиму, серед яких, звичайно, були й українці. Ці акції мали усмирити українців, натомість радикалізувала два підпільних напрями – комуністичний та націоналістичний.

Комуністичне підпілля було представлене Комуністичною партією Західної України (КПЗУ). Партія мала також легальні представництва і через них навіть потрапляла у сейм. Ідеологія КПЗУ була близькою до націонал-комунізму. Тому популярність партії трималася на популярності та підтримці УСРР, а тому і коливалася відповідно до ситуації у радянській державі.

У кінці 20-х років радянська Україна перестала бути такою привабливою, а з нею – і комуністичний рух в Західній Україні, що перетворився на знаряддя сталінської політики.

Націоналістичне підпілля перейшло на новий рівень у 1929 р., – Українська військова організація (УВО) перетворилася на Організацію українських націоналістів (ОУН). Першим її очільником був все той же Євген Коновалець, а після його вбивства у 1938 р., його замінив близький соратник Андрій Мельник. Діячі ОУН перейняли від УВО основну ціль – боротьбу за незалежність України, а також підпільну структуру та методи.

Проте опиралися у своїй діяльності на нову ідеологію – інтегральний націоналізм. Український варіант інтегрального націоналізму сформулював Дмитро Донцов. Ідеологія ОУН базувалася на розчаруванні у нерішучості діячів періоду Української революції, що прогавили свій шанс. Відповідно, наступне покоління борців за незалежність, на їхню думку мало бути більш рішучим і жорстоким, як і їхні вороги. Націю проголосили вищою цінністю,

якій мають підпорядковуватися всі інші цінності та інтереси індивідів.

Мета виправдовувала засоби, а основним методом боротьби обрали тероризм. ОУН гучно заявила про себе у 1933 та 1934 рр., коли вчинила два показові вбивства – радянського дипломата у Львові та польського міністра внутрішніх справ Броніслава Перацького.

Радянського дипломата вбили як акт символічної відплати за Голодомор, а Перацького – за пацифікацію. Оунівці самостійно здавалися в руки поліції, щоб мати можливість виголосити свої ідеї під час судових засідань, до яких була прикута увага громадськості.

Організатором цих політичних вбивств був Степан Бандера, 25-річний студент, що очолив ОУН на Галичині. Він представляв нове молоде покоління організації. Від того більш радикальне. У 1936 р. С. Бандера потрапив за ґрати після показового судового засідання. Там він встиг виголосити своє бачення боротьби за незалежність: «ОУН цінить вартість життя своїх членів, дуже цінить; але – наша ідея в нашому понятті є така велична, що коли йдеться про її реалізацію, то не одиниці, не сотні, а мільйони жертв треба посвятити, щоб її таки зреалізувати».

Попри свою відомість, ОУН залишалася достатньо малочисельною та регіональною силою. Тим паче, що польська влада посилено боролася з намаганнями організації розростися та поширити свій вплив на інші землі.

Між українськими регіонами у складі польської держави – Волиню та Галичину – існував внутрішній «сокальський кордон». У минулому вони були частинами різних імперій і мали багато відмінностей.

Польські урядовці, у свою чергу, робили все можливе, щоб відмінності максимально посилити. Волинський воєвода Генрик Юзевський (у минулому – міністр в уряді Симона Петлюри), проводив так званий «волинський експеримент». Його завданням було зробити волинян лояльними до Польщі. Тому воєвода робив усе, щоб обмежити вплив Галичини на Волинь. Було заборонено поширення на Волинь галицьких культурних інституцій (таких як «Просвіта») та греко-католицької церкви.

Проте намагання Юзевського не змогли завадити проникненню націоналістичних та комуністичних ідей. Як і радикалізації всього політичного життя у світі. Польща та українські землі у її складі незабаром стали одними з перших учасників найбільшої драми в історії людства – Другої світової війни.

б) Українські землі у складі Румунії

Як союзники Антанти, румуни отримали можливість узаконити з переможцями всі свої територіальні надбання. Під час польсько-української війни 1918-1919 рр. Румунія захопила землі Північної Буковини. У 1920 р. країни Антанти підписали з Румунією Бессарабський протокол, за яким визнали приєднання Південної Бессарабії. У цих регіонах проживав приблизно мільйон українців.

Якщо порівнювати усі чотири держави, у складі яких жили українці в міжвоєнний період, українцям Румунії жилося найгірше. Румуни провадили щодо національних меншин політику культурної асиміляції: розглядали їх як румунів, які чомусь забули про це. Румунська мова стала єдиною в освіті,

управлінні і навіть церкві. До 1928 р. на Буковині діяв надзвичайний стан і було обмежено політичну діяльність. Румунський уряд, подібно польському, сприяв переселенню румунів в регіони населені українцями. Навіть українські прізвища міняли на румунський лад.

Зрозуміло, що така політика румунського уряду створила благодатний ґрунт для поширення серед українців націоналістичних та комуністичних ідей.

Південна Бессарабія була більш сприйнятливою до комуністичних ідей. У 1924 р. там спалахнуло Татарбунарське повстання, яке жорстко придушили.

Натомість Північна Буковина надавала перевагу націоналістичним ідеям. Тут поширила свої перші осередки ОУН. Через переслідування румунської влади вона вимушена була перейти у підпілля.

Відстояти власні інтереси українці намагалися й легальним шляхом, хоча безуспішно. Єдина офіційна Українська національна партія на чолі Володимиром Залозецьким діяла аж до 1938 р. У Румунії встановили режим військової диктатури і діяльність усіх партій просто заборонили.

в) Українські землі у складі Чехословаччини

Українцям Чехословаччини жилося найлегше. Більше півмільйона українців Закарпаття потрапили до складу новоутвореної слов'янської держави у 1919 р. Країни Антанти виходили за логікою «аби не дісталось Угорщині».

Так, чехословацький уряд не надав закарпатцям повну обіцяну автономію, призначав на адміністративні посади чехів та словаків і сприяв їхньому переселенню до краю. Але закарпатці мали більшу свободу в культурно-освітніх питаннях, брали участь у виборах та провадили політичну діяльність у сприятливому кліматі. Закарпаття давало лише 2% промислового виробництва країни і було майже повністю сільським краєм. Тому чехословацький уряд більше вкладав у Закарпаття, ніж отримувал дивідендів назад.

Міжвоєнні роки застали національний рух на Закарпатті у невизначеному становищі, подібно до підавстрійської Галичини у середині XIX ст. Закарпатці ще не визначилися, ким вони все-таки є. Мад'ярофіли вважали себе угорцями і прагнули повернутися до Угорщини. Русини – окремою русинською нацією. Русофіли прагнули об'єднання з великим російським народом. Українофіли – відповідно, з українським. Якщо русинський та русофільський рухи були найвпливовішими на початку, то українофільський рух зовсім скоро набрав обертів та рішуче обігнав конкурентів. Цьому сприяли зовнішньополітичні обставини.

Чехословаччина була, напевно, єдиною країною Європи, що не лише декларувала, але й намагалася втілювати у життя демократичні цінності. Можливо тому й стала однією з перших жертв авантюрного диктатора Третього Райху Адольфа Гітлера. У вересні 1938 р. угода між Німеччиною, Британією та Францією, відома як «Мюнхенська змова», поклала початок розчленуванню Чехословаччини. Німці приєднали Судетську область, а «добрі сусіди» – Польща та Угорщина – захопили і собі частинку чехословацьких земель. Провідні західні країни пішли шляхом умиротворення агресора, думаючи, що Гітлер вгамується захопленням територій, населених німцями у Центральній Європі, або ж спрямує свій погляд на схід, до СРСР.

Британський прем'єр-міністр Невілл Чемберлен, коли повернувся додому після Мюнхенської змови, виголосив напевно найбільш помилкове твердження в історії: «Я привіз вам мир!».

Для Закарпаття Мюнхенська угода обернулася наданням автономії у жовтні 1938 р.

Уряд Підкарпатської Русі, що згодом було перейменовано на Карпатську Україну, очолив діяч українського руху Августин Волошин.

У листопаді 1938 р. відбувся Віденський арбітраж (додатковий розподіл чехословацьких територій), за яким частина Закарпаття з основними містами – Ужгородом та Мукачевом – відходили до Угорщини. Уряд урізаної Карпатської України переїхав до міста Хуст.

Августин Волошин починає провадити активну діяльність. На початку 1939 р. створили політичну організацію Українське національне об'єднання, ідеологією якого був український націоналізм. На виборах до сейму Карпатської України УНО здобула тотальну підтримку більш ніж 92% виборців. Українська мова стала офіційною в краї. Формуються збройні сили – «Карпатська Січ», яку поповнюють також численні добровольці з Галичини, члени ОУН.

Військові формування були як ніколи доречними: Польща та Угорщина прагнули приєднати ці території та домогтися зникнення осередку української автономії. Поповзли чутки, що Гітлер може використати Карпатську Україну як плацдарм для наступу на Радянський Союз. Сталін назвав такі заяви провокацією, що хоче посварити його і фюрера.

У будь-якому разі, цього разу Гітлер вирішив підтримати свого союзника. У березні 1939 р. німецькі війська починають остаточну окупацію Чехословаччини. Союзні Гітлеру угорські війська рушили на Карпатську Україну. Сейм Карпатської України не хотів миритися з таким ходом подій і 15 березня 1939 р. проголосив незалежність. Карпатська Україна ставала республікою, яку очолює президент. Ним став Августин Волошин. Символами держави обрали синьо-жовтий прапор та гімн «Ще не вмерла України». Того ж дня розпочалася окупація Карпатської України Угорщиною. Кілька тисяч бійців «Карпатської Січі» чинили спротив, проте до кінця березня більш чисельні угорські війська встановили контроль над Закарпаттям.

Незалежність Карпатської України стала коротким, але яскравим спалахом напередодні війни, що закине у гущу мороку українські землі та всю Європу ще до кінця 1939 р. Міжвоєнні роки лише підштовхували людство до прізви глобального конфлікту, що не мав аналогів ні за масштабами, ні за жорстокістю. Наближалася Друга Світова війна.